

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми:
«Соціальна інфраструктура міст Правобережної України в роки Першої
світової війни (1914-1917 рр.)»

Виконав: здобувач II курсу
денної форми здобуття вищої освіти
історичного факультету
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
за освітньо-професійною програмою
Середня освіта (Історія)
Ist1-M23 групи
другого (магістерського) рівня вищої
освіти навчання
Мойсеєв Ілля Миколайович

Науковий керівник: Комарніцький
Олександр Борисович, доктор
історичних наук, професор кафедри
історії України

Рецензент

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
Розділ 2. Міста Правобережної України напередодні Першої світової війни	15
Розділ 3. Розвиток транспорту, зв'язку та становище у житлово-комунальній сфері	29
Розділ 4. Мережа закладів культури і освіти та медицина регіону в умовах війни	58
Висновки	73
Список використаних джерел та літератури	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Перша світова війна, незважаючи на її величезні політичні, економічні та соціально-психологічні наслідки, довгий час залишалася «забутою» як в історичній науці, так і в народній пам'яті. У радянський період це було зумовлено її наявністю в тіні так званої «Жовтневої революції», а після проголошення незалежності України – подій Українських визвольних змагань. Поглиблений інтерес до вивчення різних аспектів Великої війни, як її також називають на заході, виник у вітчизняних науковців лише в ХХІ столітті, зокрема після відзначення 100-річчя її початку в 2014 році.

Війна, що розпочалася в серпні 1914 року, стала сутичкою між найбільшими державами того часу і призвела не лише до значних бойових втрат, а й до знищення старих європейських монархій. Це була перша в історії людства тотальна війна, яка вимагала максимальної мобілізації економічних і психологічних ресурсів усіх учасників, що суттєво змінило повсякденне життя сучасників, створивши новий тип людини та суспільства. У цьому процесі велике значення мала необхідність перемоги над ворогом, що призвела до посилення ролі держави в суспільному житті та введення нових механізмів управління, які проникли навіть у найбільш інтимні сфери повсякденності.

Зміни в містах відбувалися швидше, ніж на селі, через більшу взаємодію між державою і суспільством. Оскільки Правобережна Україна була прифронтовою зоною та тилом Південно-Західного фронту російської армії, роль війни в повсякденному житті її жителів була значно більшою, ніж в інших регіонах України, що входили до складу Російської імперії.

Інтерпретація подій 1914–1917 років через призму історії повсякденності та забезпечення суспільства матеріальними і духовними

благами дозволяє відтворити трансформацію поведінкових практик міського населення, їх адаптацію до воєнного часу, перехід від мирного до екстремального світу, а також прослідкувати зміну світосприйняття та особливості забезпечення життєдіяльності міст в умовах війни. Паралелі з сучасною військово-політичною ситуацією в Україні підкреслюють значущість теми як для науки, так і для практики та суспільно-політичної ситуації. Це визначає актуальність дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дипломна робота виконана у рамках науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Об'єкт дослідження – повсякденне життя міського населення Правобережної України в умовах Першої світової війни.

Предметом дослідження виступають особливості матеріально-побутового та духовного життя, взаємовідносини на етнічному рівні, ставлення до війни, а також до груп військових і цивільних осіб у містах.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі впливу воєнного часу на різні аспекти матеріального забезпечення і повсякденного життя міського населення Правобережної України.

Виходячи і мети та предмету дослідження автором було визначено наступні завдання:

- оцінити стан наукової розробки теми, перевірити репрезентативність і достовірність джерельної бази;
- проаналізувати соціально-економічне становище, культурний розвиток і морально-психологічний стан міського населення перед війною;
- вивчити зміни в матеріальному становищі і способі життя городян;
- дослідити житлову кризу та її вирішення на місцевому і загальнодержавному рівнях;

- охарактеризувати стан міської інфраструктури та санітарно-епідеміологічну ситуацію.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1 серпня 1914 р. (початок Першої світової війни) до березня 1917 р., що позначається періодом від початку війни до Лютневої революції в Російській імперії до її розпаду.

Географічні межі дипломної роботи сягають Київської, Подільської та Волинської губерній Правобережної України, що входили до складу Київського генерал-губернаторства до 1914 року.

Методологічною основою дослідження, а саме характеристики соціальної інфраструктури міст та умов життя міського населення Правобережної України в період Першої світової війни є основні принципи наукового пізнання діалектики та детермінізму, а також загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності. Для розкриття теми використано такі теоретико-методологічні підходи, як антропологічний, системний, історико-ситуативний та формаційний. Під час виконання науково-дослідницьких завдань застосовані загальнонаукові методи (логічні прийоми порівняння, узагальнення, аналізу та синтезу, описово-розповідний метод, індукція і дедукція), а також спеціальні та міждисциплінарні методи історичного дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистичний).

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному вивченні повсякденного життя населення міст Правобережної України в роки Першої світової війни через аналіз впливу воєнних подій на суспільну свідомість городян, їхній рівень життя, стан житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

Теоретичне і практичне значення матеріалів роботи полягає в тому, що її основні положення, обґрунтування та висновки роботи можуть бути використані для подальшого вивчення проблем як повсякденної, так і соціальної історії регіону. Практичне значення полягає в тому, що

фактологічний матеріал, теоретичні позиції, висновки та узагальнення, представлені в дослідженні, значно розширюють сучасні уявлення про історію Першої світової війни в Україні. Результати цього дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії Першої світової війни 1914–1918 років, регіональної історії, а також у краєзнавчих дослідженнях. Отримані матеріали можуть бути корисні при підготовці лекцій та проведенні практичних занять з історії України. Вони також стануть корисними для майбутніх досліджень повсякденного життя та соціальної історії цього періоду.

Структура роботи зумовлена поставленими завданнями. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох основних розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

Основні наукові результати та підсумки дослідження соціальної інфраструктури міст Правобережної України в роки Першої світової війни можна підсумувати наступними висновками:

Історіографія Першої світової війни охоплює різні напрями, які почали формуватися після закінчення війни і здебільшого фокусувалися на історії бойових дій. Окремі наукові роботи, що стосувалися проблем міської повсякденності, з'явилися за радянських часів. Після 1991 року, під впливом західної історіографії, в українських дослідженнях почали з'являтися праці, які досліджують повсякденне життя та соціальну історію періоду Першої світової війни. Для написання роботи автор використовував різноманітні джерела, включаючи опубліковані архівні матеріали, газети, спогади тощо. Після їх критичного аналізу було змальовано об'єктивну картину життя міського населення Правобережної України в роки війни.

Перед початком Першої світової війни розвиток міст Правобережної України характеризувався певними рисами: а) дисбалансом між темпами і рівнем урбанізації, б) залежністю від географічних чинників, в) контрастністю. Ступінь розвитку транспортної, житлово-комунальної та культурно-дозвілєвої інфраструктури варіювався між містами. Лише три міста мали трамвайне сполучення, водогони були частково доступні, каналізація функціонувала лише в Києві, а стаціонарні театри та кінематографи діяли не в усіх містах.

Перехід міської повсякденності Правобережної України від звичайного стану до екстремального не був різким для певної частини населення, що було частково зумовлено близькістю регіону до зони бойових дій.

З 1914 по 1917 рр. значно погіршився рівень життя жителів міст. Воєнні умови призвели до зміни кон'юнктури продовольчого ринку, що знизило купівельну спроможність більшості міських мешканців. Після

деякого здешевлення товарів на початку війни, з 1915 року почала проявлятися стабільна тенденція до зростання цін. Основною причиною цього стало порушення транспортної системи, що унеможливило своєчасне постачання продуктів до міст. Це вимагало запровадження адміністративного регулювання цін та розподілу товарів через такси та продовольчі картки. Також було введено заборону на продаж алкоголю, що стало безпрецедентним втручанням держави в сферу споживання. Водночас цей крок стимулював зростання попиту на культурні розваги, що сприяло розвитку театру та кінематографу, а також масової культури. Кінотеатри також виконували роль військової пропаганди. Крім того, зросла популярність азартних ігор, які стали заміною для алкоголю і сприяли соціальним проблемам.

Економічна криза, масова міграція, реквізиція приміщень і руйнування житлового фонду в районах, наближених до фронту, поглибили проблему житла в містах Правобережної України, що в 1916 році призвело до житлової кризи, особливо в Києві. Це питання стало одним із центральних у місцевих газетах. Проблеми житлово-комунальної інфраструктури обумовлювались п'ятьма чинниками: економічним, мобілізаційним, міграційним, воєнним і морально-правовим.

Розлад економічної системи Російської імперії спричинив порушення життєзабезпечення міст. Криза в транспортній сфері призвела до дефіциту енергоресурсів, технічного обладнання та матеріалів для інфраструктури. Ситуацію погіршував перехід економіки на воєнний лад, через що проблеми міст стали другорядними. Мобілізація призвела до браку фахівців, необхідних для роботи інфраструктурних об'єктів.

Присутність військ та біженців у містах, а також близькість до фронту, збільшили навантаження на міську інфраструктуру. Відбулося евакуйовання частини об'єктів, зокрема електростанцій. Окупація мала неоднозначний вплив на благоустрій міст, інколи вона навіть сприяла позитивним змінам через необхідність забезпечення санітарних умов для військ. Тенденція до

зниження моральної та правової культури суспільства була помітною, зокрема, в сфері транспорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані документи і мемуари

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва: Военное издательство народного комиссариата вооружённых сил Союза ССР, 1946. 264 с.
2. Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1. XIX – початок XX ст. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 720 с. : іл. (Серія «Подільська старовина»).
3. Григор'єв Г. У старому Києві. Київ : Радянський письменник, 1961. 357 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914–1920 : в 4 ч. 2-е вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.
5. Кошиць О. Спогади / [передмова М. Головащенко; післямова М. Слабошпицького]. Київ : Рада, 1995. 384 с.
6. Лифар С. Спогади Ікара / [пер. з фр. Г. Малець]. Київ : Унів. вид-во Пульсари, 2007. 192 с. : іл.
7. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.
8. Приходько В. Під сонцем Поділля : спогади. Ч. 2 / [упоряд. і авт. передм. Ю. Легун, О. Кравчук]. Вінниця : ТОВ Консоль, 2011. 416 с.
9. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
- 10.Справочная книга Подольской епархии на 1915-1916 гг. Вновь исправленная и дополненная Фиофилом Войницким и Евгением Добролевским. Каменец-Подольский: Изд-во Подольской духовной консистории, 1915 г. 217 с.
- 11.Чикаленко Є. Щоденник. (1907–1917). У 2-х т. : Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2004. Т. 1. 428 с. : іл.

Статистичні довідники

12. Календарь. Справочная книжка на 1919 рік. Кам'янець-Подільський : Друкарня Когена і Дунаєвецького, 1919. 120 с.
13. Статистический ежегодник России. 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1915. 354 с.
14. Статистический ежегодник России. 1915 г. (Год двенадцатый). Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1916. 724 с.
15. Статистический ежегодник России. 1916 г. (Год тринадцатый). Выпуск 1. Петроград : Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1918. 121 с.
16. Чорний С. М. Національний склад населення України в ХХ сторіччі : довідник. Київ : ДНВП Картографія, 2001. 86 с. : табл. URL : <http://ethnography.national.org.ua/nsklad/index.html> (дата звернення: 12.07.2017).

Матеріали періодичної преси

17. «Художники – воинам» // Юго-Западный край. 1915. 12 апреля. С. 2.
18. Автомобили... // Подолянин. 1915. 13 августа. С. 3.
19. Автомобильный ужас // Южная копейка. 1916. 1 сентября. С. 2.
20. Авто-шалости // Южная копейка. 1916. 24 апреля. С. 2.
21. Администрацией винницкого городского трамвая... // Юго-Западный край. 1916. 10 июля. С. 2.
22. Балта // Киевская мысль. 1916. 6 мая. С. 5.
23. Без здоровой воды // Киев. 1915. 15 февраля. С. 4.
24. Бердичев // Юго-Западный край. 1916. 5 мая. С. 4.
25. Бумажный голод и почта // Южная копейка. 1916. 30 июня. С. 3.
26. В Дубно // Жизнь Волыни. 1916. 4 июня. С. 3–4.
27. В Дубно и Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3.

28. В еврейской больнице // Жизнь Волыни. 1914. 21 августа. С. 3.
29. В еврейском театре // Южная копейка. 1915. 21 сентября. С. 4.
30. В Житомире // Южная копейка. 1915. 26 августа. С. 2.
31. В Луцке // Юго-Западный край. 1916. 1 июня. С. 3. 405
32. В Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 14 апреля. С. 6.
33. В трамвае // Юго-Западный край. 1915. 12 июля. С. 2.
34. Винницкая городская телефонная сеть... // Юго-Западный край. 1915. 30 сентября. С. 2.
35. Водопроводная линия... // Юго-Западный край. 1915. 26 апреля. С. 2.
36. Водоснабжение города // Южная копейка. 1916. 22 июля. С. 2.
37. Водяной голод в Киеве // Киев. 1915. 9 марта. С. 4.
38. Военно-автомобильная повинность // Киевская мысль. 1914. 18 сентября. С. 2.
39. Возобновление освещения на улицах // Южная копейка. 1915. 16 декабря. С. 2.
40. Война и аптеки // Киев. 1914. 29 июля. С. 5.
41. Война и киевские домовладельцы // Южная копейка. 1914. 28 августа. С. 2.
42. Война и театры // Киев. 1916. 30 января. С. 4.
43. Война и читатели // Южная копейка. 1915. 21 июля. С. 2.
44. Восстановление электростанции в Ровно // Жизнь Волыни. 1916. 11 ноября. С. 5.
45. Г. Наумов / Квартирный вопрос // Киевская мысль. 1916. 24 июня. С. 1.
46. Гастроли А. К. Саксаганского // Подолянин. 1915. 27 января. С. 3.
47. Горнов / Улица и кинематограф // Подолянин. 1916. 3 декабря. С. 2.
48. Город и электричество // Жизнь Волыни. 1915. 18 января. С. 3–4.
49. Городской театр // Юго-Западный край. 1916. 21 февраля. С. 2.
50. Д. Громов / Жилищный вопрос // Киев. 1916. 15 июля. С. 2.

51. Дороговизна медикаментов в Киеве // Киев. 1915. 6 февраля. С. 3.
52. Жилищный вопрос в Киеве // Киевская мысль. 1915. 15 мая. С. 5.
53. Закрытие клиник // Южная копейка. 1917. 9 февраля. С. 2.
54. К выкупу трамвайного предприятия // Киев. 1916. 20 октября. С. 4.
55. К дефектам городского водопровода // Киев. 1915. 5 октября. С. 4.
56. К запросу о дороговизне квартир // Киевская мысль. 1915. 29 сентября. С. 2.
57. К созданию в Житомире курорта // Жизнь Волыни. 1915. 17 января. С. 3.
58. К урегулированию трамвайного движения // Киев. 1915. 23 сентября. С. 4.
59. К устройству подземной железной дороги в Киеве // Киевская мысль. 1916. 6 декабря. С. 3.
60. К функционированию электрического предприятия // Киевская мысль. 1915. 24 мая. С. 3.
61. Квартирный вопрос в Киеве // Южная копейка. 1914. 2 февраля. С. 2.
62. Квартирный кризис // Киевская мысль. 1916. 4 сентября. С. 3.
63. Кинематографы // Киевская мысль. 1915. 23 октября. С. 3.
64. Медицинское совещание // Киевская мысль. 1916. 9 мая. С. 4.
65. Наши тротуары // Южная копейка. 1916. 13 февраля. С. 2.
66. Неотложная задача // Подолянин. 1916. 29 ноября. С. 3.
67. Новый трамвайный проект // Подольские известия. 1914. 28 мая. С. 2–3.
68. Открытие движения житомирского трамвая // Волынь. 1899. 24 августа. С. 1.
69. Открытие оперного сезона // Жизнь Волыни. 1914. 28 сентября. С. 3.
70. Театр и искусство // Подолянин. 1915. 27 марта. С. 3.
71. Театр Мянковского // Жизнь Волыни. 1914. 10 января. С. 4.
72. Театральные заметки // Киевская мысль. 1914. 7 октября. С. 2.

73. Театральный налог // Юго-Западный край. 1916. 16 сентября. С. 2.
74. Увеличение платы за лечение в Александровской больнице // Южная копейка. 1915. 12 декабря. С. 3.
75. Ходатайство аптекарей // Киевская мысль. 1914. 23 декабря. С. 3.
76. Ходатайство о секвестре электрического предприятия // Киевская мысль. 1916. 4 декабря. С. 5.
77. Электрическое освещение // Жизнь Волыни. 1914. 10 июля. С. 3.
78. Электрическое освещение // Провинциальный голос. 1914. 18 июля. С. 3.
79. Электричество в г. Ковель // Жизнь Волыни. 1914. 9 июля. С. 3.

Монографії та наукові статті

80. Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2013. Т. 143. С. 15–20.
81. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. Серія: Історичні науки. Луцьк : Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 38–43.
82. Буравченко Д. А. Культурна ситуація в Україні на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2009. Вип. 16. С. 362–372.
83. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : ТОВ Видавництво КЛІО, 2013. 784 с.
84. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. Т. 1. Жовква : Місіонер, 1998. 524 с.
85. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
86. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на

- початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2003. Вип. 6. С. 245–254.
87. Вільшанська О. Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 152–162.
 88. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: монографія/НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 172 с.
 89. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.
 90. Вінниця: історичний нарис. Вінниця : кн.-газ.вид-во., 1964 р. 354 с.
 91. Вінниця: Історичний нарис / [гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
 92. Вітюк О. О. Правове регулювання життя територіальних громад на Східному Поділлі у 1914 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8: До 25-річчя утворення кафедри історії України. С. 382–389.
 93. Вітюк О. Ушицький повіт Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): соціально-правовий аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2015. Т. 25. С. 415–425.
 94. Гавриш Н. Рівненщина в період Першої світової війни 1914 – 1918 рр. // Наукові записки. Вип. 5. Рівне : Перспектива, 2007. С. 33–39.
 95. Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914–1917 рр.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13

- листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. С. 100-106.
96. Герасимов Т. Ю. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Том 1. С. 118–121.
 97. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914–1917 рр.) // *Virtus: Scientific Journal* / [ed. by M. A. Zhurba]. 2018. Issue 23. Part 2. Pp. 71–73.
 98. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) // *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 38–40.
 99. Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914–1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 14–17.
 100. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 95 (4). С. 35–38.
 101. Герасимов Т. Ю. Загострення квартирного питання в Києві в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // *Уманська старовина: Науковий журнал*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві, 2017. Вип. 3. С. 56–61.
 102. Герасимов Т. Ю. Загострення опалювальних проблем в містах Правобережної України в 1914–1917 рр. // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць*. Вип. 26. Рівне : О. Зень, 2015. С. 24–26.
 103. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017.

436 с.

104. Герасимов Т. Ю. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2015. С. 44–47.
105. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Місто Проскурів у 1915 р.: сторінки повсякденної історії міста (за матеріалами періодичної преси Правобережної України) // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [ред. кол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відпов. ред.) та ін.]. Хмельницький : [б. в.], 2016. С. 56–58.
106. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. / [ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський (відп. секр.) та ін.]. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 198–205.
107. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М., Вітюк О. О. Висвітлення історії міст Західної Волині в роки Першої світової війни на сторінках преси Правобережної України (1914 – 1917 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк : [б. в.], 2016. С. 8–11.
108. Горбатовський П. Стаціонарний польський театр у Києві 1905–1914 років // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавства. Випуск 5. Львів, 2005. С. 19–44.

109. Дем'янюк О. Ковель напередодні та в перші роки Першої світової війни (1914–1916 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і Ковельщина в історії України та Волині. Наук. зб. Вип. 50. Матеріали 50-ї Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. (м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р.) / [упоряд. А. Силюк]. Ковель, 2013. С. 91–95.
110. Добржанський С. О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2017. Вип. 26. С. 57–67.
111. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Том 1. Київ : Темпора, 2002. 320 с.
112. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с., іл.
113. Єсюнін С. М. Становлення транспортної мережі у Подільській губернії та її вплив на розвиток міст в другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка : іст. науки. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 145–154.
114. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [ред. кол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 323–336.
115. Зеленюк І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів : Каменяр, 1966. 166 с.
116. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 4: Україна в період імперіалізму (1900–1917)/Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова. думка, 1978. 532 с.
117. Ковальчук І. В. Економічний стан і соціальна сфера Житомира напередодні і в роки Першої світової війни // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17–18 липня 2015 року). Одеса

- : Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2015. С. 22–25.
118. Купченко В., Серга В. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. № 4–5. С. 24–34. 1294
 119. Лисий А. К., Марценюк Н. М. Вінниця у 1914–1917 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2008. Вип. 13. С. 230–234.
 120. Лисий А. К. Повітове місто Поділля в буремні 1914 – 1917 рр. Народи світу і велика війна 1914 – 1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2015. С. 244–253.
 121. Машкевич С. Київський трамвай у період Першої світової війни // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 42. С. 149–161.
 122. Молчанов Б. В. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 92–102.
 123. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.
 124. Нариси з історії театрального мистецтва України XX століття / ред. кол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ : Інтертехнологія, 2006. 1054с. : іл.
 125. Орлик С. В. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2014. Вип. 23. С. 114–133.
 126. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : М. Дятлик, 2010. 287 с.
 127. Прищепя О. П. Міста Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: сучасний стан досліджень та перспективи вивчення // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

- Історичні науки. 2013. № 12. С. 131–139.
128. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. № 7. С. 5–47.
 129. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ : Генеза, 2004. 480 с.
 130. Романюк І. М., Герасимов Т. Ю. Житлове законодавство Російської імперії доби Першої світової війни як спосіб вирішення квартирної кризи (на прикладі м. Києва) // *Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologické a politicke aspekty. Zbornik prispevkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (28–29 oktobra 2016). Sladkovicovo : Vysoka Skola Danubius, 2016. С. 25–28.*
 131. Рудянин І. Кременець та Кременецький повіт у період Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Вип. 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк, 2016. С. 153–156.*
 132. Савчук П. О. Дубно напередодні і на початку Першої світової війни // *Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю: Матеріали міжнародної наукової історичної краєзнавчої конференції, присвяченої 500-річчю Оршанської битви, 100-річчю від початку Першої світової війни та 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників. Луцьк : Прат Волинська обласна друкарня, 2014. С. 152–157.*
 133. Скавронський П. С. Бердичів в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. листопад 1918 р.) // *Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2015. С. 88–100.*
 134. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової

- війни // Науковий вісник ВДУ. Луцьк, 1997. С. 35–40.
135. Соловийов О. Міста Волині у вирі фронтового життя Великої Європейської війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2000. № 1. С. 112–117.
136. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності. URL : <https://history.sumynews.com/research/article/226-istoriyapovsyakdennostiyakmetodologichnaproblemazalyudinoznavchuistoriyuu krajiniiproaktualnististorijipovsyakdennosti.html>. (дата звернення: 18.11.24).
137. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
138. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 174 с.
139. Щур О. Т. Медицина на Поділлі у 1914 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4 (6). С. 197–202.